

Collectanea Orientalia – argumente privind enciclopedia principelui Dimitrie Cantemir
Collectanea Orientalia - arguments on the encyclopedism of Prince Dimitrie Cantemir

Prof. univ. dr. Simona Antofi,

Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați
Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”, Academia Română

Résumé: *L'anthologie Collectanea Orientalia réunit des notes manuscrites de Dimitrie Cantemir, publiées récemment et qui mettent en évidence l'érudition du prince et l'amplitude de son esprit encyclopédique.*

Mots-clés: *manuscrit, érudition, encyclopédisme.*

Direcțiile de interes ale unui spirit de amplitudine enciclopedică precum cel al principelui Dimitrie Cantemir acoperă și domenii spre a căror cunoaștere a avut șansa de a se deschide grație campaniei din Caucaz a țarului Petru 1. Formula spirituală dinamică a principelui a găsit, în acest demers de expansiune teritorială a armatelor protectorului său, un bun prilej de (re)conectare la ceea ce l-a interesat dintotdeauna – descoperirea noului și reformularea acestuia în scriitură. Chiar dacă *Collectanea Orientalia* reunește notițele păstrate în manuscrise ale principelui, ele dau seamă nu doar de amplitudinea cunoștințelor și de curiozitatea fără limite, practic, a lui Dimitrie Cantemir, ci și de viziunea sa – de regăsit ca atare în toate celelalte scrieri ale sale, asupra lumii.

În studiul recent dedicat familiei Cantemireștilor, centrat în jurul personalității lui Dimitrie [1], Ștefan Lemny face câteva observații cu privire la campania din Caucaz a lui Petru cel Mare, care a avut la bază considerente de ordin economic – existența unor zăcăminte de aur [Lemny, 2023: 71] și *inclusiunea unor importante centre comerciale și strategice de la Marea Caspică* [Lemny, 2023: 73] între granițele sau în sfera de influență a Imperiului Țarist. În acest context, Ștefan Lemny semnalează importanța lui Cantemir – sfetnic de taină al țarului, în această campanie, date fiind cunoștințele lui de limbă, cultură și de moravuri ale populației musulmane [Lemny, 2023: 72], precum și implicarea directă a acestuia în tipărirea de manifeste care să pună în circulație o „imagine pozitivă despre intențiile campaniei ruse”. [Lemny, 2023: 72]

Dincolo de interesele directe ale lui Petru 1 în Orient, structura de intelectual cu viziune enciclopedică asupra lucrurilor, a principelui Cantemir, se regăsește în însemnările manuscrite ale acestuia – *Collectanea Orientalia – Crestomație orientală. Diverse fișe și fragmente ale principelui Demetrius Cantemirius transcrise după manuscrisul autograf*. [2]

Receptarea critică a textelor păstrate și redată publicului nu este foarte generoasă, dar mențiunile făcute sunt importante. Într-un articol publicat în „România literară”, cu ocazia bicentenarului Cantemir, Mircea Anghelescu atrage atenția asupra notelor și informațiilor reunite sub denumirea *Collectanea Orientalia* în ansamblul scrierilor cantemiriene – „Dimitrie Cantemir a participat direct la campania persană ca principalul specialist în politica și cultura Estului. În timpul campaniei, a studiat natura și modul de viață al popoarelor din regiunea Volga. În Caucaz, el a efectuat o serie de cercetări geografice, istorice și arheologice, și a decis să scrie o istorie a Daghestanului. Dimitrie Cantemir a examinat cu atenție zidurile clădirilor Derbent și alte monumente vechi și a copiat inscripțiile arabe. Rezultatele studiului inscripțiilor arabe vor fi prezentate de Cantemir în colecția *Collectanea orientalis (Colecții orientale)*.” [3] Iar Rareș Șopterean discută, în studiul intitulat *Dimitrie Cantemir, in the Time and Space of his Age*, despre direcțiile de interes ale principelui, păstrate în notele sale manuscrite – „Dimitrie Cantemir a participat direct la campania persană ca principalul specialist în politica și cultura Estului. În timpul campaniei, a studiat natura și modul de viață al popoarelor din regiunea Volga. În Caucaz, el a efectuat o serie de cercetări geografice, istorice și arheologice, și a decis să scrie o istorie a Daghestanului.

Dimitrie Cantemir a examinat cu atenție zidurile clădirilor Derbent și alte monumente vechi și a copiat inscripțiile arabe. Rezultatele studiului inscripțiilor arabe vor fi prezentate de Cantemir în colecția *Collectanea Orientalis (Colecții orientale)*.” [4]

În amplul studiu dedicat personalității principelui, Ecaterina Tzarălungă fixează, sintetic, datele generale ale acțiunii sistematice de culegere de informații în scop informativ – cultural, pe care Cantemir a desfășurat-o în timpul deplasării sale în expediția din Caucaz – „acțiuni de investigare etnografică, arheologică, geografică și, în sens mai larg, cultural – istorică, încercând să obțină o sinteză de informații care să folosească scopurilor expediției, dar și să confirme propriile sale teorii istoriografice și politice.” [Tzarălungă, 2004 :165]. Reface, explicativ, parcursul diacronic de mare interes pentru Cantemir în raport cu datele istorice generale ale spațiului explorat, cu accent pe vestigiile care încă păstrau, în vremea aceea, date scrise care i-au permis să inițieze un demers de clarificare geo-politică, socială, precum și larg-culturală – interesat fiind de toponime, denumiri ale populațiilor pe care le întâlnește, idiomuri, detalii arhitectonice din ceea ce rezistase probei timpului și uitării, așa cum este cazul celebrului zid caucazian ale cărui baze fuseseră puse, conform legendei, de Alexandru Macedon – „Avem de-a face deci cu vremurile Tartariei mari, care cuprindea toată partea nordică a continentului asiatic, învecinându-se, la limita Caucazului și a Mării Caspice, cu Imperiul Persan. Problema e pusă de Cantemir într-o ecuație cunoscută: aceea a unui imperiu pentru care începea procesul de descreștere. Spre a-l stăvili, marele Cyrus a edificat pe linia strategică dintre Marea Caspică și Munții Caucaz un zid de apărare, numit Poarta de Fier a Asiei. Acesta a fost, la origini, zidul caucazian.” [Tzarălungă, 2004 :165-167] Și în continuare – „Aflăm că vechii greci și latini numeau Albania teritoriul aflat între Armenia și Caucaz, că Volga și Donul erau numite Amazoane, că Bosforul însuși era trecerea dintre Caspica și Marea de Azov. Migrația spre Occident a denumirilor geografice : Prusa – Prusia; Iberia (Iveria) – Peninsula Iberică ș.a. se explică prin această cunoaștere inițial limitată în spațiu. (...). Putem presupune (...) că Dimitrie Cantemir ținea să fundamenteze istoriografic (și nu doar logic) ceea ce fusese începutul mitic al umanității, echivalând aceste populații cu asirienii și arapii”. [Tzarălungă, 2004 :167]

Iar același Ștefan Lemny precizează, în studiul său din 2010 asupra Cantemireștilor, preluat în dosarul critic al volumului apărut sub egida Academiei Române, că principele „Face însemnări despre ruinele văzute, desenează planuri și hărți, alcătuiește o bogată culegere de manuscrise, reunite sub titlul *Collectanea orientalis principis Demetrii Cantemiri*, printre care se află descrierea unui templu din Derbent și o schiță cuprinzătoare a Caucazului oriental.”[Lemny, 2010 : 1268] Anterior, P. P. Panaiteșcu avansase, deja, ipoteza unui studiu similar celui dedicat Moldovei – „Din indicațiile aflate în aceste însemnări la fața locului, se vede că Dimitrie Cantemir intenționa să scrie o istorie și o descriere a regiunii Daghestanului din Caucaz, pe care o vizitase. Urma să descrie poporul, cu religia și limba sa, apoi descrierea fizică a regiunii etc. Am fi avut, în acest chip, pentru această regiune a Caucazului, o replică a *Descrierii Moldovei*, însoțită de o hartă, la care Dimitrie Cantemir se referă mereu în notele sale.” [Panaiteșcu, 1958 :1244]

Secvența intitulată *Viața principelui Demetrius Cantemirius* vine cu o versiune parțial amendabilă a unei părți a vieții principelui, menită să acrediteze o anumită imagine de sine pe care o promovează în mod consecvent, în mai multe din scrierile sale. Selecția care se face – în ceea ce privește informațiile de natură autobiografică – este relevantă în raport cu ceea ce principele considera a fi reprezentativ pentru imaginea sa publică din epocă: „În anul 1710, în luna noiembrie, a fost rânduit chiar de sultan principe – pentru a doua oară – al Moldaviei și Ungro-Walachiei: aceasta o atestă două documente, «iscălite» chiar de mâna «împăratului» turcic, dintre care unul a fost adăugat aici, pentru a fi consultat, dacă e nevoie”. [Cantemir, 2018 : 1037] Mai mult, recunoașterea calităților sale intelectuale de către țar – „Poate nu se cuvine să fie trecută cu vederea acea bunăvoință prin care i-a conferit, lui și întregii lui familii, rangul și titlul de (...) «principe serenissim», și titlul ereditar de domnitor al Moldaviei.” [Cantemir, 2018 : 1039] –

au relevanța unei prețuiri obiective, de dincolo de interesele politice și economice specifice celor două mari puteri – Imperiul Otoman și Imperiul Țarist. Enumerarea limbilor/idiomurilor cunoscute de principe („Cunoștea, în afară de moldavică, în care se născuse, limbile greacă, turcică, arabică, turcica nobilă – care este numită farsi și care e cu totul diferită de turcica vulgară – , latina, italiana, ruthenica sau mai degrabă sclavonica.” [Cantemir, 2018 : 1037]) funcționează ca un argument suplimentar în acest sens, ca și enumerarea scrierilor acestuia.

Interesantă (auto)citare bibliografică, această listă include *Sistemul religiei muhamedane, Divanul, Descriptio Moldaviae – Descrierea geografico-politică a Moldovei de azi, Istoria ieroglifică – Hieroglifica* ș.a., precum și manuscrise pierdute – „«Despre situația politică a Curții othomanice», carte care a pierit în marea Caspie, în călătoria derbentină, căci nava în care se aflau roadele cercetării lui, împreună cu celelalte lucruri, a suferit un naufragiu, în anul 1722”. [Cantemir, 2018 : 1041] Citite astăzi, titlurile și sintezele tematice care le însoțesc propun o versiune explicativ-asumată a funcției fiecărei lucrări în parte, într-un ansamblu coerent și dinamic.

Părțile a doua și a treia, intitulate *Din fișele manuscrise ale lui Demetrius Cantemirus, principele Moldaviei*, rescriu vechi istorii ale teritoriilor pe care armata lui Petru 1 le parcurge. Istorii precum aceea a luptei dintre Cyrus, regele perșilor, și Hacan, regele turcilor și al hyrrilor. Istorisesc despre construirea de cetăți în scopuri strategice, descriu locuri până atunci necunoscute, râuri, forme de relief, granițe ale diferitelor provincii. Pe un spațiu întins este prezentată cetatea Derbend – în câteva direcții de interes care acoperă, tematic, toate componentele unei viitoare monografii : „situarea cetății Derbend”, „natura și gradul de civilizare ale poporului din Derbend”, „dzamiile și casele, precum și străzile, apeductele, kervansarayurile” și mai ales „vechi semne hieroglifice și alte scrieri oguziane.” [Cantemir, 2018 : 1065]

Detaliile arhitectonice sunt surclasate, în mod evident, de interesul principelui pentru straturile de cultură și de civilizație suprapuse în construcția turnurilor și a zidurilor cetății. Încercarea de ordonare cronologică a acestora pune la dispoziția cititorului de azi un inedit palimpsest care dă seamă, chiar și pentru nespecialiști, de circulația populațiilor în spațiul asiatic, de succesiunea și interferența acestora, precum și de profunda și vasta cultură a principelui. Se adaugă, aici, literele Kofi, ca și reprezentări animaliere mult mai vechi. Suprapunând tuturor acestora observații privind arta, construcția de cetăți și inventarierea tipurilor de scriere, a reprezentărilor figurative, verificate prin mărturii orale, Cantemir adună laolaltă, astfel, repere importante ale popoarelor care s-au perindat sau care au viețuit aici, în Derbend, amintind de numeroasele epoci integrate, ca vârste ale cetății, în structura zidurilor Troiei.

Secvența intitulată *De muro Caucaseo* îl are ca autor pe T. S. Bayer, cel care îi realizează un portret-omagiu principelui, elogiindu-i virtuțile numeroase – „Alături de celelalte virtuți, măreția sufletului era atât de mare la principe și era deprins cu viața și cu primejdiile și manifesta asemenea înclinații de necrezut către învățătură și erudiție, încât nu ai putea regăsi ceva asemenea la vreun altul, chiar dacă ai cerceta amintirile vremurilor mai vechi ori mai de seamă în istoriile acestor neamuri: dau mărturie pentru acest elogiu însemnările pe care le-a dus la capăt, atât despre istoriile turcilor și moldavilor, cât și despre Dacia veche, precum și altele, mai multe, pe care le-a lăsat”. [Cantemir, 2018 : 1119]

Bayer precizează faptul că a primit o serie de documente manuscrise de la fiul lui Cantemir, Antioh, și își explică demersul – „Mi se părea, așadar, că se cuvenea să îmi dau silința pentru a desfășura din vechime ceea ce urma să se constituie într-un monument comemorativ foarte strălucit, datorită erudiției preainvățatului principe și a însemnatei lumini a spiritului, ca să împlinesc cumva cu strădania mea dorința lui”. [Cantemir, 2018 : 1121] Prețuind efortul cu care Dimitrie Cantemir a cercetat zidul Caucazului, Bayer preia informațiile din notițele manuscrise ale principelui și reconstituie geografia și istoria unui spațiu – conglomerat de etnii, măcinat de conflicte și de agresiuni cărora zidul Caucazului ar fi fost menit să li se opună. Doldora de inserturi metatextuale de a căror autoritate Bayer se folosește pentru

a elucida etapele și mai ales momentele de criză prin care zidul și împrejurimile lui au trecut, textul conține o serie de informații a căror validare științifică s-ar putea face.

Însă nu acesta este scopul demersului nostru, căci pentru cititorul de azi are relevanță și valoare complexitatea personalității lui Cantemir, sub autoritatea spirituală a căruia Bayer își așează explicit textul. Text care îl invocă și îl evocă, la rândul său, pe principe, prin mulțimea informațiilor și a referințelor bibliografice, a surselor menționate, parafrazate ori prelucrate/interpretate, ca și prin amestecul de istoric, mitic și chiar meta-istoric ce aduce un cu totul neașteptat aer de... rescriere postmodernă. Iată un exemplu: „Hesiodus totuși îl înlănțuise pe Prometheus de un stâlp; Aeschylus însă, cel dintâi – fapt ce rămâne – l-a exilat în Caucas, care se ridică între țărmurile Pontului și ale Caspici. Herodotus, care se născuse în Halicarnas și trăise mult în Asia, printre prefecții regali, a cunoscut mai bine decât oricine altcineva starea ținuturilor care se aflau sub perși. El, în capitolul «Euterpe», transmite că Marea Caspică e cuprinsă în lungime cale de cincisprezece zile și, în lățime, de opt zile; că spre apus are Caucasul, întins pe o mare suprafață și cu o înălțime ieșită din comun, locuit de muritori numeroși și de neamuri diferite, care își vopseau veșmintele cu un lichid, așa încât contururile animalelor păreau nu pictate, ci țesute cu culoarea durabilă a lânii”. [Cantemir, 2018 : 1131]

Eratosthenes stă alături de Lucanus, Plutarchus de Plinius și de Cornelius Tacitus, lor li se adaugă Procopius din Caesarea și alții. Caruselul surselor, al toponimelor din idiomuri diferite, ca și al numelor proprii, acoperă textul cu o rețea de substantive proprii ale căror sonorități tind, pentru cititorul (ne)atent la meandrele textului, să se autonomizeze. Perseverent și meticulos, autorul face istorie – sau o rescrie, face etimologie, își invită cititorul să exploreze împreună cu el zidul, neuitând să fie ironic la adresa unor propagatori de legende.

Digresiunile sunt de găsit la tot pasul – „Nu regret că m-am abătut de la tema aleasă pentru a lămuri așezarea acestui ținut, pentru că și partea de geografie (care e copleșită de o mare lipsă de claritate) scoate mai bine opera mea la lumina istoriei și, deopotrivă, am așezat parapetul lui Gog și Magog, după cum ne este cunoscut, în văile dintre munți unde îl pune Gregorius.” [Cantemir, 2018 : 1159], iar comentariile la adresa unor surse necreștine, deci contestabile, la fel de dese – „Nu trebuie să ne lăsăm impresionați când vedem că ne înconjoară și ne copleșesc atâttea mărturii arabe, perse, tattare. Căci neîndoienic sunt născociri, de vreme ce îl urmează pe Mahomet al lor, născocitor grosolan și de tot râsul”. [Cantemir, 2018 : 1161] Miza acestui foarte complicat și sinuos excurs (pseudo)științific pare a fi demonstrația faptului că luptele duse de Alexandru cel Mare în Asia și zidul Caucazului sunt direct legate, acesta din urmă fiind construit pentru a proteja granițele imperiului macedonean de atacurile popoarelor inamice.

Impresia pe care o lasă astăzi textul este a unui ansamblu descriptiv al unor teritorii imaginare, al unor hărți ipotetice, dar cu atât mai fascinante, ce conțin denumiri care nu mai corespund realităților de azi. Un palimpsest de date, toponime, hărți schițate sau conturate puternic, fragmente de istorie născute din surse livrești invocate cu minuțiozitate și insistență admirabilă de autorul care se simte înnobilit de cursa sa în căutarea adevărului. Efectul rezultat este fascinația pe care cititorul o poate resimți la contactul cu această acumulare/coexistență/suprapunere/interferare de informații care, toate, alcătuiesc o rețea aproape inextricabilă în densitatea ei. Căci sunt foarte multe informații a căror veridicitate nu (mai) are relevanță în raport cu cantitatea și concentrarea lor într-un număr relativ redus de pagini.

Purtat de text, autorul care, să nu uităm, afirmă că a preluat notițele manuscrise ale lui Dimitrie Cantemir, amestecă, într-o devălmășie vădit neintenționată, informații pe care scriitura marcată subiectiv în repetate rânduri le (dez)asamblează într-o narațiune care pare să crească continuu din alte narațiuni, ce o preced și, la un moment dat, din ea însăși. Finalmente, *Collectanea Orientalia* și *De muro Caucaseo* reflectă imaginea neprelucrată, respectiv oglindită între-un text scris și într-altul care nu îi mai aparține în totalitate sau care nu mai are girul său final, a lui Dimitrie Cantemir.

Note finale

- [1] Ștefan Lemny, *Dimitrie Cantemir. Un destin românesc în luminile europene*, Junimea, 2023
- [2] Dimitrie Cantemir, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae. Traducere din limba latină Ioana Costa, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018.
- [3] Mircea Anghelescu, *În perspectiva tricenarului Cantemir*, în „România literară”, nr. 16/2019, disponibil la adresa <https://romanaliterara.com/2019/05/in-perspectiva-bicentenarului-cantemir/>. A se vedea și textul disponibil la adresa <https://romanaliterara.com/2019/06/din-nou-despre-tricentenarul-d-cantemir/>.
- [4] Rareș Șopterean, *Dimitrie Cantemir in the Time and Space of his Age*, „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 15/2018, disponibil la adresa [Rls 15 65.pdf](#)
- [5] Ecaterina Tzarălungă, *Despre Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, Editura Litera Internațional, București – Chișinău, 2004

Referințe bibliografice

- Anghelescu, Mircea, *În perspectiva tricenarului Cantemir*, în „România literară”, nr. 16/2019, disponibil la adresa <https://romanaliterara.com/2019/05/in-perspectiva-bicentenarului-cantemir/>.
- Cantemir, Dimitrie, *Curanus. Collectanea Orientalia. De muro Caucaseo*, editarea textului latinesc, aparatul critic și indicii Florentina Nicolae. Traducere din limba latină Ioana Costa, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2018.
- Lemny, Ștefan, *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, traducere de Magda Jeanrenaud, Polirom, Iași, 2010.
- Lemny, Ștefan, *Dimitrie Cantemir. Un destin românesc în luminile europene*, Junimea, 2023.
- Panaiteescu, P.P., *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Editura RPR, București, 1958.
- Șopterean, Rareș, *Dimitrie Cantemir in the Time and Space of his Age*, „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 15/2018, disponibil la adresa [Rls 15 65.pdf](#)
- Tzarălungă, Ecaterina, *Despre Dimitrie Cantemir. Contribuții documentare la un portret*, Editura Litera Internațional, București – Chișinău, 2004.